

Etty (Esther) Hillesum

Reinder Vrielink, 6 december 2017

Etty Hillesum inspireert mij. Onder buitengewoon moeilijke omstandigheden een onafhankelijke geest blijven houden, met een eigen kijk en met een afschuw voor discriminatie. Ik heb altijd gedacht dat mijn vader haar misschien wel kende, omdat hij in de Geert Grootestraat in Deventer heeft gewoond. Daar hebben ook de ouders van Etty gewoond. In 1934 ging Etty daar ook wonen, totdat ze in 1937 naar Amsterdam vertrok. Misschien kwam haar vader wel in de kapperszaak van mij opa (Maison Henry). In 1934 was mijn vader 14 en Etty 22. Wel een groot verschil. Zij kwam regelmatig bij haar ouders op bezoek.

Na mijn pensioen, juli 2015 ging ik op zoek naar vrijwilligerswerk en ik kwam uit bij een educatie medewerker voor het Etty Hillesum Centrum. Als geboren Deventenaar was ik er echter nog nooit geweest! Ik ben toen het dagboek van Etty gaan lezen. Dat was niet gemakkelijk om door te komen. Nu twee jaar later maken we een nieuw programma "de zoektocht naar Etty Hillesum" Ik bracht de vraag in : "wat zijn de verschillen en overeenkomsten tussen Etty en Anna Frank". Daarom ben ik me meer in Etty gaan verdiepen en ben ik het boek "De Costa D. (1966) Anne Frank & Etty Hillesum. Spiritualiteit, schrijverschap, seksualiteit. Uitgeverij balans" aan het lezen.

Jeugd

Etty Hillesum werd op 15 januari 1914 geboren in Middelburg. In 1918 vertrok het gezin Hillesum naar Winschoten en ging daar aan de Oranjestraat wonen. In 1924 verhuisde men naar Deventer. Vader Louis (Levi) Hillesum, die leraar klassieke talen was, werd daar aangesteld als rector van het Stedelijk Gymnasium. Etty was leerling van deze school. Moeder Rebecca (Rivka) Hillesum-Bernstein, geboren in Rusland, vluchtte in 1907 na een pogrom met kaalgeschoren hoofd en in soldatenkleren naar Amsterdam. Hoewel Etty's overgrootvader opperrabbin was geweest in Zwolle, kreeg ze tijdens haar jeugd weinig van het joodse geloof mee. De familie liet zich in 1937 uitschrijven als lid van de joodse gemeente.

In 1932 ging Etty in Amsterdam rechten studeren. Deze studie sloot ze op 4 juli 1939 met succes af en volgde hierna een studie Slavische talen in Leiden. Deze studie voltooide ze niet.

Tot haar vertrek naar Kamp Westerbork voorzag ze in haar levensonderhoud door privélessen Russisch te geven. Etty had twee broers: Mischa, die een begaafd pianist/componist bleek en Jaap (Jacob), die arts was.

Lagere school en voortgezet onderwijs

Etty bezocht in Deventer eerst de lagere Graaf van Burenschool. Het gezin woonde aan de AJ Duymaer van Twiststraat 51 (nu nummer 2). In 1933 verhuisden ze naar de Geert Grootestraat 9, maar toen woonde Etty al niet meer bij haar ouders. In 1934 ging Etty daar ook wonen.

Na de lagere school ging Etty naar het gymnasium waar haar vader corrector was. Etty kreeg tijdens haar jeugd weinig van het joodse geloof mee. De familie liet zich in 1937 uitschrijven als lid van de joodse gemeente.

Amsterdam en studie

Na haar eindexamen gymnasium alfa ging zij in 1932 rechten studeren in Amsterdam. Etty woonde in Amsterdam op verschillende adressen, vaak ook met één van haar broers. Zij ging op kamers wonen bij de familie Horowitz, Ruysdaelstraat 32, waar haar broer Mischa reeds sinds juli 1931 was ingetrokken. Na een half jaar verhuisde zij naar Apollolaan 29, waar in september 1933 haar broer Jaap ook was komen wonen, toen hij medicijnen ging studeren. In november verhuisde Jaap naar de Jan Willem Brouwersstraat 22hs; zij volgde hem een maand later.

Vanaf september 1934 staat Etty Hillesum weer in Deventer ingeschreven. Op 6 juni 1935 deed zij aan de Universiteit van Amsterdam haar kandidaatsexamen rechten. Zij woonde toen samen met haar broer Jaap op Keizersgracht 612c.

In maart 1937 trok zij bij de accountant Hendrik (Han) J. Wegerif in, die woonde in de Gabriël Metsustraat 6, vlakbij het concertgebouw, een adres waar haar broer Jaap van oktober 1936 tot september 1937 eveneens stond ingeschreven. De weduwnaar Wegerif stelde Etty Hillesum aan om de huishouding voor hem te voeren. Maar hij kreeg ook een verhouding met haar, waardoor de verhouding met zijn inwonende zoon Hans gespannen werd. In dit haar zo dierbare huis met zijn zo verschillende bewoners heeft Etty Hillesum gewoond tot haar definitieve vertrek naar Westerbork in juni 1943.

Dagboek

Op 3 februari 1941 ontmoette Etty de uit Duitsland gevluchte ex-bankier Julius Spier. Zij werd zijn leerlinge, secretaresse en geliefde, van de in 1887 in Frankfurt geboren handleeskundige (chiroloog).

Spier had een kleine praktijk in zijn woning aan de Courbetstraat. Studenten die cursussen bij hem volgden namen hun vrienden mee die als "modellen" functioneerden. Als 'praktijkonderwijs' voor de cursisten analyseerde Spier dan hun hand. Waarschijnlijk op advies van Spier begon Etty op 9 maart 1941 als onderdeel van haar therapie een dagboek. Het doel was dat ze hiermee door de oudere en nieuwere delen te vergelijken inzicht zou krijgen in haar persoonlijke ontwikkeling. In dit dagboek beschrijft ze haar gevoelens, alledaagse ervaringen en gedachten.

Amsterdamse periode.

Opgenomen in de Amsterdamse intellectuele scene. Studenten en artiesten. Oriëntatie literair en filosofisch. Niet politiek. Niet godsdienstig. Wel antifascistisch. Zoektocht naar nieuwe kansen, nieuwe normen en waarden. De wereld ontdekken. Hoe de wereld te veranderen? Etty zat vol met ideeën. Ze kon mooi verhalen.

<https://www.youtube.com/watch?v=xpgvYmuMZjI>

Inspirerend karakter

Opgewekt, energiek, inspirerend. Er kwam iemand binnen. Etty was een volwassen vrouw met een eigen kijk. Op zoek naar de waarheid en naar zichzelf en ook met haar omgeving. Van ongeleid projectiel tot een heel evenwichtige vrouw. Super verliefd op Julius Spier. Later op de hele mensheid? Ze wilde niet onderduiken. Ik wil bij mijn volk blijven.

<https://www.youtube.com/watch?v=btZ9I85zsxQ>

Haar streven om een onafhankelijke geest te zijn, niet gebonden door geloof of politieke overtuiging, maar ook tegen haar uitdrukkelijke wens om als Joodse vrouw solidair te zijn met haar eigen volk.

<http://www.ehoc.nl/etty-hillesum/introductie/>

Liefdesleven

Etty kwam via via bij Spier terecht. Deze ontmoeting bleek beslissend voor het verloop van het leven van Etty. Ze was meteen onder de indruk van Spiers persoonlijkheid en besloot in therapie te gaan bij hem. Spier had een verloofde die in Engeland op hem wachtte. En Etty had een relatie met Hans Wegerif. Toch werden Etty en Julius Spier minnaars.

<http://www.ettyhillesumcentrum.nl/nl/etty-hillesum/19-leven>

Worstelen

“Sinds ik hem ken, maak ik een rijpingsproces door... Maar nu komt er die verdomde erotiek, waarmee hij tjokvol zit en ik ook.” (blz. 58) “Wat het gisterenavond nog moeilijker maakte, was dat ik weer eens verliefd op hem raakte.” (blz. 106).

“... met wèlk een enorme intensiteit, met welke inzet van m'n hele persoon, ik deze man en z'n werk en z'n leven in een half jaar tijds in me heb opgenomen en verwerkt. En nu is dat gebeurd. Hij is tot een bestanddeel van mij geworden.” (blz. 163)

“een gemeenschappelijke liefdesnacht in een gemeenschappelijk bed” (blz. 390)

“Mijn leven is toch aan het zijne gebonden, of liever het is verbonden met het zijne. En niet eens onze levens, maar onze zielen...” (blz. 410)

Zwanger/abortus

Eind november 1941 schrijft ze dat ze een liefdesnacht achter de rug heeft (EH:163), Deze nacht heeft een staartje. Een week later wordt ze midden in de nacht wakker, misselijk en duizelig. Ze besluit tot een abortus en gaat eerst met kininepillen en cognac en als dat niet lukt, met heet water en ‘griezelige instrumenten’(EH: 177) het ongeboren kind te lijf. Ze staat volkomen achter haar besluit, dat te maken heeft met de oorlogsomstandigheden, maar meer nog met angst voor erfelijke belasting. Haar moeder werd een paar keer opgenomen in een psychiatrisch ziekenhuis en ook haar twee broers (zie bijlage) waren psychische patiënten. Etty Hillesum is altijd bang geweest voor erfelijke belasting, maar door het werken aan zichzelf verlaat die angst haar. Aan het krijgen van kinderen moet ze echter niet denken:

‘Moederschapsinstinct ontbreekt geloof ik volledig in me. Voor mezelf motiveer ik dat als volgt: In de grond vind ik het leven toch een grote lijdensweg en alle mensen maar ongelukkige wezens en ik kan voor mijzelf niet de verantwoording op me nemen de mensheid met nog een ongelukkige creatuur te vermeerderen’ (EH: 173).

‘Ik heb het gevoel of ik bezig ben een mens het leven te redden. Nee, dat is belachelijk: een mens het leven te redden, door hem met alle geweld buiten dit leven te houden. Ik wil het iemand besparen dit jammerdal te betreden. Ik zal je laten in de veilige ongeborenheid, wordend wezen en wees me dankbaar. Ik voel bijna tederheid voor je. Ik ga je te lijf met heet water en griezelige instrumenten, ik zal je geduldig en gestadig bestrijden, tot je weer in het niets oplost en dan zal ik het gevoel hebben een goede daad te hebben verricht en verantwoordelijk te werk te zijn gegaan. Ik kan je toch niet genoeg kracht meegeven en er zwerven veel te gevaarlijke ziektekiemen in mijn belaste familie rond.’ (EH:177).

De Costa D. (1966) *Anne Frank & Etty Hillesum. Spiritualiteit, schrijverschap, seksualiteit.* Uitgeverij balans. Blz 185/186.

Het eigen lawaai

Tot de dagelijkse ingrediënten van haar nieuwe levenswijze behoorden naast lichamelijke disciplineren ook lezen, schrijven en een dagelijks moment van inkeer, een zogeheten “boeddhistisch kwartiertje”: niet naar de wereld luisteren, maar naar jezelf.

Dat er iets van ‘God’ in Hillesum komt is bij de meeste lezers van haar nagelaten werk niet onopgemerkt gebleven. De God van Etty Hillesum zit voorbij het struikgewas en de onrust, hoort bij haar zielenlandschap van wijdsheid en rust: “En achter de struikgewassen van m’n onrust en verwarringen strekken zich de brede effen vlaktes van m’n rust en overgege-venheid.” Wat dus nodig is, steeds weer, is om voorbij het struikgewas te geraken. Daartoe is een confrontatie met alle soorten van psychische verstoppingen nodig. Zelfconfrontatie is haar manier om de dichtgeslibde “afvoerkanalen” weer te laten vloeien en tot ware oceanische wijsheid en innerlijke vrede te komen. Daarom probeert Etty met enige volharding zo eerlijk en nietsontziend mogelijk haar hebbelijkheden en onhebbelijkheden op een rijtje te zetten. En daarbij scheldt ze zichzelf nogal eens uit: ‘snertprul’, ‘onbenullig mispunt’, ‘gemakzuchtig loeder’. En omdat ze bij alles vragen stelt, heeft ze ook weleens haar twijfels over het mediteren: “Ja, en daar zat ik. Heel stil. A.h.w. starende op m’n navel, in vrome afwachting, of er nieuwe krachten in me wilden opborrelen.” En ze vraagt zich dan af of dat “werken aan zichzelf” in oorlogstijd eigenlijk wel helemaal verantwoord is. Is het niet allemaal te egocentrisch? En wat heeft de oorlogvoerende samenleving eraan? Toch concludeert ze voor zichzelf dat het “geen ziekelijk individualisme” is. Sterker, ze meent dat vrede alleen een echte vrede kan worden wanneer iedereen aan zichzelf zou werken, “wanneer eerst ieder individu in zichzelf vrede sticht”. Een dergelijke sprong van persoonlijke innerlijke vrede naar wereldvrede is paradigmatisch voor Etty’s psychologische kijk op de wereld. Het doet denken aan Ghandi’s motto “Verbeter de wereld, begin bij jezelf”. Etty is ervan overtuigd dat mensen eerst aan zichzelf moeten werken en dan aan de wereld. Het “lawaai” van de buitenwereld is volgens haar veelal een projectie van ons eigen lawaai – voortkomend uit “de botsing van een hele hoop complexjes tegen elkaar”. Wie het eigen lawaai kent zal een beter mens worden.

Tegen de struisvogelpolitiek

Het persoonlijk onderzoek naar het eigen lawaai vraagt om een nietsontziende analyse van ons eigen “kleine ik”, van onze “ich-haftigheid”. Etty vindt dat iedereen uit “zijn eigen ‘ich-haftigheid’ vandaan zou moeten komen”. Ze meent dat er sprake is van “een struisvogelpolitiek van velen” die een beroep doen “op het gewicht en de ernst” van de oorlogstijd en intussen “hun eigen kleine problemen onopgelost en slordig in alle hoeken van hun wezen laten slingeren”. En ze vervolgt: “Er is een apart soort moed voor nodig om in het aangezicht van belangrijke gebeurtenissen van jezelf kleine en z.g. onbelangrijke problemen ernstig te nemen. Maar worden in laatste instantie de gebeurtenissen, die groot en dreigend buiten en boven en om ons staan, maar waarmee we een innerlijk contact zouden moeten

voelen, niet geboren uit ons zelf?” Met andere woorden: zouden we werkelijk aandacht besteden aan de samenstelling van ons persoonlijk struikgewas en onze zwakke punten beter leren kennen, dan zou er vanzelf een betere wereld komen. Er is volgens Etty “een apart soort moed” voor nodig, maar het loont zich. Onze getroebelde en kwetsbare gemoedstoestanden zijn immers de belangrijkste veroorzakers van geweld en oorlog. Etty schreef dergelijke en andere gedachten op tijdens de oorlogsjaren, een innerlijk antwoord formulerend op de totale oorlogsdreiging om haar heen. Zij bleef ondanks alles in het “het werken aan zichzelf” geloven. Het was voor haar de manier om door haar eigen onrust en opgejaagdheid heen te breken en tot grote innerlijke vrede en weerbaarheid te komen. Door het “werken aan zichzelf” had ze de werkelijkheid voorbij het struikgewas ontdekt: het kostbare leven, God, liefde. Wie bang was voor het eigen struikgewas, zou volgens Etty niet alleen onwetend blijven over de eigen barricades maar ook over de eigen verborgen bronnen. En wie zichzelf niet wilde helpen om een beter mens te worden, zou ook nooit anderen kunnen helpen. En Etty wilde anderen graag helpen, het liefst in een “psychologische praktijk”.

<http://www.debezieling.nl/therapie-bij-etty-hillesum/>

Verlangen

Etty onderzoekt de relatie tot zichzelf en die tot haar buitenwereld. Haar dagboek vormt een belangrijke inspiratiebron rondom existentiële thema's als liefde, vrijheid en intuïtie. Ook schrijft zij op een reflectieve filosofische wijze over verlangen. Verlangen is zo aanwezig in haar dagboek dat het op allerlei manieren betekenis krijgt. Verlangen komt bijvoorbeeld ter sprake als ‘het verlangen naar de magnolia als naar een levend wezen’¹⁶, of haar verlangen om een keer naar Rusland te reizen. Daarnaast schrijft zij meerdere malen over het verlangen om zich uit te drukken, om een vorm te vinden voor wat in haar leeft. Julius Spier is een Duitse psychotherapeut en handleeskundige die studeerde bij Carl Gustav Jung, de bekende Zwitserse psychoanalyticus. In 1941 heeft Etty met hem contact gezocht omdat zij haar geestesgesteldheid, haar geremd gemoed, angsten en chaos wilde onderzoeken. In het dagboek is te lezen hoe de relatie met Spier steeds meer verdiept en tot een liefdesrelatie uitgroeit. In haar verlangen om ook een fysieke relatie met Spier te hebben worstelt zij om het verlangen hiervan los te zien. Zij benoemt dit in het volgende citaat: *“Is dat verlangen naar hem alleen maar in toevallige momenten of wordt het een organisch proces, waarin dat verlangen groeit en rijpt tot onafwendbare overgave. Ik begin langzamerhand te geloven dat het laatste het geval is. Maar dan moet ik ook geduld hebben om dit verlangen te voldragen naar zijn einde. Iedere keer heb ik het me weer gezegd: geduld. Ik moet dan eerst afwachten of dit verlangen levensvatbaar is, of het niet alleen bloeit in de fantasieën van de nacht, maar of het ook opgewassen is tegen de nuchterheden van de dag.”*

Etty maakt het verschil tussen het bevredigen van de behoefte en het vervullen van het verlangen. Daarnaast zegt zij dat *“een echt verlangen zich moet onderscheiden van wensen en begeerten.”*

“Niet de levens zijn dan verbonden, maar de zielen. Dat is waar wij mensen naar verlangen.”

Etty en haar innerlijke bron die zij God noemt

Voor Etty is de intuïtie in ontwikkelde vorm de innerlijke stem die de leidraad is voor het doen en laten. Later komt het woord intuïtie in haar dagboeken niet meer voor. Het gaat haar dan vooral om dingen die voorbij en achter de intuïtie schuil gaan, zij omschrijft dit als ‘het allerdiepste in me dat ik God noem’ in haar dagboek zegt zij hier iets over dat duidelijk uitdrukt hoe zij dit ervaart: *‘Binnen in me zit een heel diepe put. En daarin zit God. Soms kan ik erbij. Maar vaker liggen er stenen en gruis voor die put, dan is God begraven. Dan moet hij weer opgegraven worden.’* En later in haar leven: *‘Hiermee is misschien het meest volkomen uitgedrukt mijn levensgevoel: ik rust in mijzelf. En dat mijzelf, dat allerdiepste in mij, waarin ik rust, dat noem ik God.’*

Etty drukt hiermee uit dat zij, door het contact dat zij kan maken met zichzelf, haar innerlijke bron welke zij God noemt, kan komen tot de verbondenheid van waaruit zij kan verlangen. Het zoeken naar die bronnen in zichzelf is gedurende haar leven een voortdurend proces van ontdekking en groei geweest.

“Het is geloof ik juist meer de angst van de mensen, dat ze zich te veel verspillen zullen, die hun de beste krachten neemt. Wanneer men, na een lang en moeizaam proces, dat dagelijks verder gaat, is doorbroken tot die oerbronnen in zichzelf, die ik nu maar God wens te noemen, en wanneer men ervoor zorgt, dat die weg tot God vrij onverbarricadeerd blijft –en dat geschiedt door “werken aan zichzelf”- dan vernieuwt men zich steeds weer aan die bron en dan hoeft men ook niet angstig te zijn, dat men te veel krachten geeft”

<http://repository.uvh.nl/bitstream/handle/11439/142/Scriptie%20TH-Verlangen%2005-07.pdf?sequence=1>

Ik ken mensen voor wie de ontmoeting met de vreemde kracht een ervaring betekent, waaraan zij de naam “God” geven. In deze betekenis is ook “God” een theorie, een zienswijze, een beeld dat de menselijke geest zich in zijn beperktheid schept om hiermee uitdrukking te geven aan een ervaring, die ondenkbaar en onuitsprekelijk is. De ervaring is het enig werkelijke; die kan niet weggeredeneerd worden. Beelden kunnen besmeurd en aan stukken gereten worden.

Ik vind het woord “God” soms zo primitief, het is toch maar een gelijkenis, een benadering van ons grootste en ononderbrokene innerlijke avontuur, ik geloof dat ik het woord “God” niet eens nodig heb, het komt me soms voor als een primitieve oerklank. Een hulpconstructie.

Uit: Ria van der Brandt en Peter Nissen (2017). *Veel mooie woorden. Etty Hillesum en haar boekje Levenskunst*. Uitgeverij Verloren.

Frédéric Lenoir (Franse filosoof en socioloog) over de invloed van Etty Hillesum op hem.

Etty trachtte overal, in alle omstandigheden, gelukkig en vredig te zijn. En het lukte haar. Niet alleen haar denken is van belang. Het is ook haar doen en laten. Ze leert je om je niet mee te laten voeren met de gebeurtenissen buiten jezelf. Je eigen vrede te vinden. Ze leefde in de hel, in Westerbork, het was vreselijk. Maar ze zei: dit verandert mijn vrede, mijn vreugde en mijn vrijheid niet. Geluk is geen geschenk, maar een les. Spinoza schreef dit, maar Etty leefde het. Je moet het leven niet willen bedwingen. Niet tegen het leven vechten, maar voor het leven vechten. 'Ja' zeggen tegen het leven. Heb je een innerlijk leven, dan maakt het niet uit aan welke kant van de tralies je je bevindt.

<https://www.trouw.nl/home/-vecht-niet-tegen-maar-voor-het-leven--aa76a58c/>

https://nl.wikipedia.org/wiki/Etty_Hillesum

Overzicht vertalingen

Etty Hillesum schrijft in haar leven veel brieven en dagboeken. In 1981 werden Etty's dagboeken uitgegeven onder de titel *Het verstoorde leven*. Etty schrijft opmerkelijk openhartig en helder over haar innerlijk leven, zelfonderzoek en wat zij in het kamp met landgenoten meemaakt. Zij verwoordt haar persoonlijk leven en innerlijke ontwikkeling te midden van de turbulentie van de Tweede Wereldoorlog en de absurditeiten van de holocaust. Haar teksten en inzichten zijn tijdloos, inspirerend, van grote helderheid en getuigen van groot bewustzijn. Het boek werd onmiddellijk veel gelezen en werden tot nu toe in 18 talen vertaald: Catalaans, Deens, Duits, Engels, Fins, Frans, Hongaars, Italiaans, Japans, Modern Hebreeuws, Noors, Pools, Portugees, Sloveens, Slowaaks, Spaans, Tsjechisch, Zweeds.

Enkele citaten

De omstandigheden, de goede en de slechte moet men aanvaarden wat niet betekent dat men zijn leven niet kan wijden om de slechte te veranderen.

Al is er maar 1 Duitser is die goed is, dan mag je niet het hele Duitse volk slecht noemen.

Kennis is macht, maar alleen wijsheid is vrijheid.

Al blijft ons één nauwe straat, waardoor we mogen gaan, boven die straat staat toch de héle hemel.

Men zou een pleister op vele wonden willen zijn.

De hel van Westerbork

Zij had al verschillende malen joodse studenten geholpen en in juli 1942 kreeg ze een baan als administratief medewerkster bij de Joodsche Raad, de joodse organisatie die in opdracht van de Duitsers de joodse gemeenschap in Nederland moest besturen. Etty's broer Jaap bemiddelde voor het verkrijgen van dit werk. Na enige tijd kwam ze terecht op de afdeling 'Sociale Verzorging Doortrekkenden' in Westerbork. Omdat de medewerkers van de raad zelf joods moesten zijn voelde ze zich in eerste instantie zeker bij deze baan. Vanwege het werk genoot ze een uitzonderingspositie en mocht vrij het doorgangskamp in en uit. In het kamp, dat ze in haar dagboek als "de hel" omschrijft, probeerde ze haar joodse lotgenoten die wachtten op transport naar Polen te helpen. In augustus 1942 moest ze zelf verplicht verhuizen naar deportatiekamp Westerbork. Doordat haar uitzonderingsbewijs nog geldig was reisde zij zonder problemen nog een aantal malen naar Amsterdam. Vanuit zowel Amsterdam als Westerbork beschreef ze haar ervaringen in tientallen brieven.

Ze besloot niet onder te duiken en ging op 6 juni 1943 opnieuw naar Westerbork. In juli 1943 verloor ze haar uitzonderingspositie en werd hierdoor een gewone kampbewoonster.

Deportatie

Op 7 september 1943 werd zij met haar ouders en haar broer Mischa gedeporteerd naar het concentratiekamp Auschwitz, waar ze op 30 november 1943 omkwam op 29-jarige leeftijd. Haar dagboek eindigt op 6 september 1943 met het bericht van een vriend. Eind september belandde ook haar broer Jaap in Westerbork, hij overleed tijdens een gevangentransport. Volgens het Rode Kruis stierf zij op 30 november 1943, negenentwintig jaar jong.

Het gezin Hillesum

Vader Louis Hillesum

Levie Jacob Hillesum was geboren te Amsterdam op 25 mei 1880. Hij kreeg een studiebeurs om naar het Seminarium te gaan, een opleiding voor rabbijnen. Aangezien een rabbijn academisch gevormd moest zijn, studeerde hij tevens klassieke letteren. Deze studie had kennelijk zijn liefde en hij liet de rabbijnenopleiding voor wat zij was. Hij legde zijn examens cum laude af, promoveerde ook cum laude en werd leraar klassieke talen. Aanvankelijk had hij ordeproblemen, vooral in de lagere klassen. Je kunt je daar wel iets bij voorstellen: een klein bijziend mannetje met een bril met glazen als jampotbodems, doof aan één oor zodat hij niet goed kon vaststellen waar een bepaald geluid vandaan kwam. Zelfs in Winschoten, waar hij toch conrector was, schijnt hij nog ordeproblemen gekend te hebben. Toen hij in 1924 naar Deventer kwam werd hij van de weeromstuit super streng. Leerlingen noemen hem ‘de Pinne’. Hij kon zo boos worden dat hij stond te stampvoeten voor de klas: geen toonbeeld van stoïcijnse onverstoortbaarheid dus! Wel vertellen oud-leerlingen dat hij fantastisch kon lesgeven.

Uit zijn aantekeningen en correspondentie in het archief van het Stedelijk Gymnasium te Deventer, waar hij van 1928 tot 1940 rector is geweest, krijgen wij het beeld van een autoritaire, soms bepaald krampachtig reagerende man. Hij was voortdurend bezig zijn autoriteit af te dwingen, ook tegenover collega's en ouders. Als je zijn aantekeningen bekijkt, zie je een slordig, moeilijk leesbaar handschrift vol doorhalingen. De heftige onderstrepingen doen denken aan zijn driftige stampvoeten voor de klas. Als iets hem niet aanstond speelde hij flink op.

Hij was getrouwd met Rebekka Bernstein, met wie hij het niet gemakkelijk had. ‘Thuis had hij niets in te brengen’, vertelde Christine van Nooten later, die in 1931 aan zijn gymnasium was komen werken als lerares klassieke talen. Hij zocht troost in een relatie met mejuffrouw Christine van Nooten,

Hillesums leven na zijn ontslag in november 1940 krijgen wij vooral te zien door de bril van zijn dochter Etty. Is hij milder geworden? Is hij na 1940 beter geslaagd in het vinden van die stoïcijnse levenshouding die Christine van Nooten hem toeschreef?

De oorlog betekende in ieder geval een ingrijpende verandering in zijn leven. Nadat de verantwoordelijkheid van het rectorschap van hem was afgenomen, werd hij minder krampachig. Etty bevestigt dit in haar dagboek, precies een jaar na zijn ontslag: ‘Mijn vader die, op hogere leeftijd, al z’n onzekerheden, twijfel, waarschijnlijk ook zuiver lichamelijk minderwaardigheidscomplex, moeilijkheden in z’n huwelijk, die hij niet heeft kunnen oplossen enz. enz., heeft overkoepeld door een filosofische allure, die volkomen echt is, beminnelijk en vol humor en zeer scherpzinnig, maar bij alle scherpzinnigheid toch heel vaag.’ Zij beschouwd zijn filosofische levenshouding dus als ‘volkomen echt’. Maar zij beziet deze ook kritisch: ‘Onder de oppervlakte van die geresigneerde levensfilosofie, die zegt: Ach ja, en wie kan het weten, gaapt toch de chaos.’ Hij is de laatste tijd naast al zijn onzekerheid meer berustend geworden, ‘beminnelijk en vol humor’, en heeft minder behoefte aan ‘éénheid, omlijning, systeem’. Maar zijn driftige temperament kon ook weleens de overhand krijgen, zoal bleek tijdens een incident in huis, vlak voordat Mischa van huis wegliep: ‘vader brult: ga dan, en smijt met deuren’.

Status was ook niet meer zo belangrijk. Etty schrijft over ‘mijn kleine papa, met z’n verwisselde parapluie en nieuwe geruite das en veel pakjes boterhammen, quasi hulpeloos (...)’

Ogge nebbisj', deze lijfspreuk mijns vaders is eigenlijk de domper op m'n hele jeugd geweest.' 'Achenebbisj' is Jiddisch voor 'meelijwekkend, door ongeluk achtervolgd, sjofel'. Voor Hillesum nam het de vorm aan van een zeker gebrek aan zelfrespect, een onmacht om zijn leven zelf te besturen. Een sjofel uiterlijk kreeg hij pas in de laatste fase van zijn leven, toen hij ziek was en in kamp Westerbork terecht was gekomen. Tijdens zijn rectoraat droeg hij, als een heer van stand, een driedelig kostuum. Soms vindt Etty hem ronduit aandoenlijk: 'Ik moet opeens denken aan mijn Vadertje, die daar klein en gebogen, in een verkreukelde onhandige vilthoed en met een zwartwit geruite jongenssjaal om, een paar dagen geleden een ei, zegge één ei en wat boter in een papiertje kwam brengen om vervolgens verder te wandelen naar Mischa, met nog één ei en een klontje boter en nog een kadetje met rookvlees.' Na de oorlog zou Christine van Nooten over hem opmerken: 'Hij was van een goedertierenheid waar je stil van werd.'

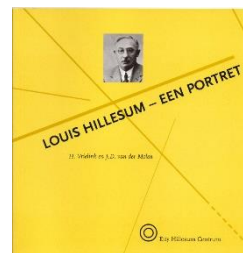
Hij bleek een gevoel voor humor en relativiseringsvermogen te bezitten, waarvan wij in de schoolarchieven geen spoor hebben kunnen vinden. Etty had tijdens een wandeling langs de Singel, toen Mischa net na een stormachtige scène van huis was weggelopen, gezegd: 'Ik beklag iedere vrouw, die met Mischa in aanraking komt.' Haar vader reageerde: 'Die jongen is nu eenmaal in de circulatie, wat kun je daaraan doen.' Tijdens de muziekavondjes in Amsterdam, waar Mischa concerten gaf en Hillesum zich ontspande, kon hij ook charmant en complimenteus zijn en daarbij steeds weer geestig: 'Humor en ironie, doorstraald van goedmoedigheid. Iedere opmerking raak. Onzwaarwichtig. Anekdotisch. Fijnzinnig, gedisciplineerd. En vooral altijd weer: onzwaarwichtig.' Aldus Etty.

Op 7 januari 1943 werden de Hillesums gedwongen te verhuizen van hun grote herenhuis in Deventer naar een klein achterafkamertje aan de Retiefstraat, in een Amsterdamse volksbuurt. Bij de grote razzia op 20 en 21 juni werden zij samen met Mischa opgepakt om ongeveer een week later naar kamp Westerbork te worden overgebracht. Bij aankomst in het kamp was Hillesum sterk vermagerd, maar zijn geestkracht was ongebroken: 'Vader is wel volslagen hulpeloos en z'n boordje is het laatste etmaal een stuk te wijd geworden en z'n grijze baardstoppels zijn zo zielig. Maar hij zwaaide met z'n kleine bijbel vanochtend, toen we wachtten in de regen: uren en uren en vond een prachtig woord bij Jozua.' Het ging slecht met zijn gezondheid en Etty wist hem in de ziekenbarak te krijgen. Zijn maag was niet in orde en warm eten kon hij niet verdragen. 'Het halve kamp spreekt vader toe, dat hij warm eten moet eten, maar hij heeft het tot nog toe niet klaar gespeeld.' Hij was net een groot kind, hulpeloos, onhandig en onpraktisch, waardoor anderen de neiging hadden hem te helpen. Voortdurend raakte hij spullen kwijt en anderen zochten die voor hem terug, maar zijn goede humeur was aanstekelijk: 'Vader is werkelijk prachtig, van een schone gelatenheid. Gisterenochtend stonden al de bedden buiten van zijn barak, in het stuivende zand tussen twee grote lage ziekenbarakken in. Het leek wel een openluchtsanatorium. Ik kwam voorbij en hoorde vaders gezellige lach daveren over het hele terrein heen.'

Dikwijls wilde hij de moed opgeven. 'Met vader liep ik laatst door de stuivende zandwoestijn wat te kuieren (...). Hij zei heel vriendelijk en rustig langs z'n neus weg: 'Eigenlijk ga ik maar het liefste gauw naar Polen, dan ben ik er des te gauwer af, in drie dagen ben ik er geweest en zo hier heeft het toch geen zin om dit onmenswaardig bestaan voort te zetten. En waarom zou mij ook niet kunnen gebeuren, wat duizenden anderen ook gebeurt.' De ene keer wist hij zich dankzij zijn humor, zijn onverschilligheid voor uiterlijk en luxe, zijn berusting en zijn niet aflatende studiezin aardig staande te houden, op andere momenten ziet hij het niet meer zitten. 'Vader is een onverstoorbare zigeuner - weleens een inzinking - tijdens welke hij maar het liefst in die goederentrein zou willen stappen om van het hele gedonder af te zijn - maar daar

klimt hij altijd weer bovenuit.’ Hij werd weer ziek, maar zijn studiezin en zijn gevoel voor humor bleven. ‘Mijn vader ligt ziek in een stal met 130 mensen. ‘Nachtasyl’, grinnikt hij. Hij grinnikt veel.’ De verpleging had geen tijd voor hem. ‘Men moet kerngezond zijn, om hier het ziekenhuis te kunnen overleven, (...) als zieke haal je het beslist niet’, was zijn commentaar.

Het einde kwam op 7 september 1943. Het hele gezin werd, met uitzondering van Jaap, op transport gesteld naar Auschwitz. Hillesum en zijn vrouw zijn tijdens de treinreis omgekomen of onmiddellijk na aankomst in Auschwitz vergast. Het laatste levensteken was een briefkaartje aan Christine van Nooten, ergens in het oosten van Groningen uit de trein geworpen: ‘Christien (...) Ik zit middenin een volle goederenwagen op m’n rugzak. Vader, moeder en Mischa zitten enige wagens verder. (...) We hebben zingende dit kamp verlaten, vader en moeder zeer flink en rustig, Mischa eveneens. (...) Tot ziens v. ons vieren. Etty.’ En Hillesum zelf voegde er in het Latijn aan toe: ‘Ik groet u en alle dierbaren zeer’.

Louis Hillesum - Een Portret

Uitgave: Ety Hillesum Centrum Deventer

Schrijvers: H.Vrielink en J.D. van der Molen

Prijs € 10,= verkrijgbaar in de winkel van het EHC.

Moeder Rebecca (Rivka) Bernstein

Rivka Bernstein, Etty's moeder, was, zoals algemeen wordt beaamd, onevenwichtig en had een moeilijk karakter. In Deventer deed het gerucht de ronde dat de vrouw van de rector gek was. Zij werd een paar keer opgenomen in een psychiatrisch ziekenhuis. Rivka was een Russische vluchteling, door pogroms uit haar stad Potschek verdreven, vluchtte zij in 1907 uit Rusland met kaalgeschoren hoofd en als soldaat verkleed. De chaos in haar geest weerspiegeld zich in een rommelig en ongeorganiseerd huishouden. Ook Etty leed daaronder:

‘Moeder is voor mij het voorbeeld hoe ik niet worden moet’ (EH: 148). ‘Ik begin ook langzamerhand iets van mijn jeugd te begrijpen, van die steeds weer wekenlange hoofdpijnen en dofheid een verzakt zijn in de chaos’ (EH:217)

Etty typeert haar, niet erg objectief natuurlijk: ‘Moeder is iemand, die je het bloed onder je nagels vandaan kan halen.’ De orde waar hij op school zo van hield, heerste niet in zijn eigen huis. Etty: *‘Je breekt hier je nek over de onopgeloste problemen over snel wisselende stemmingen, het is een chaotische en droevige toestand, die zich weerspiegelt in de uiterlijke chaos van de huishouding. En moeder denkt nog wel dat ze zo een voortreffelijke huisvrouw is. Maar ze moordt iedereen uit met haar eeuwige gehuishoud.’* Vader Hillesum zelf ervaart iets vergelijkbaars: ‘Je leeft daar als een koe, in Deventer, zei Vader, alleen maar dat gevreet en we zijn de slaaf van dat grote huis.’ Je kunt je voorstellen dat Hillesum graag de luwte van de studeerkamer opzocht.

Twee broers

Etty had twee broers: Mischa, die een begaafd pianist en componist bleek en Jaap (Jacob), die arts was.

Mischa

Al op jonge leeftijd bleek dat Mischa een muzikaal talent had en was hij regelmatig achter de piano te vinden. Op 11-jarige leeftijd werd hij ondergebracht in een pleeggezin in Amsterdam om daar piano-onderwijs te kunnen krijgen en het conservatorium te bezoeken. De bekende pianist George van Renesse gaf hem les en constateerde dat Mischa op twaalfjarige leeftijd het niveau had van een afgestudeerde aan het conservatorium. Hij was ook leerling aan het Vossius Gymnasium.

Mischa leed onder psychiatrische klachten, hij werd als psychotisch gediagnosticeerd. Meerdere malen werd hij voor behandeling opgenomen in de Joods psychiatrisch ziekenhuis Het Apeldoornsche Bosch waar hij onder meer met elektroshocks werd behandeld. Ook hier trok hij de aandacht door zijn bijzondere pianospel. De electroshock-kuur ervoer hij als nadelig voor de kwaliteit van zijn muzikaal gevoel.

Op 7 september 1943 werd zij met haar ouders en haar broer Mischa gedeporteerd naar het concentratiekamp Auschwitz, waar ze op 30 november 1943 omkwam op 29-jarige leeftijd. Haar dagboek eindigt op 6 september 1943 met het bericht van een vriend. Wikipedia:

https://nl.wikipedia.org/wiki/Mischa_Hillesum

Michael Hillesum (geboren 22 september 1920, overleden winter 1943-1944) achter de piano (1942).

Jaap

6 juni 1935 woonde Etty samen met haar broer Jaap op Keizersgracht 612c te Amsterdam.

In juli 1942 kreeg Etty een baan als administratief medewerkster bij de Joodsche Raad, de joodse organisatie die in opdracht van de Duitsers de joodse gemeenschap in Nederland moest besturen. Etty's broer Jaap, die arts was, bemiddelde voor het verkrijgen van dit werk.

Eind september belandde ook haar broer Jaap in Westerbork, hij overleed tijdens een gevangentransport.